

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ «ВІДЛИГИ»: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті аналізується стан наукової розробки проблеми діяльності української інтелігенції в умовах «відлиги» в межах окресленої групи історіографічних джерел. Зроблена спроба систематизації здобутків сучасної української історіографії з даної проблеми.

Ключові слова: українська інтелігенція, «відлига», дисидентський рух, шістдесятники, М.С. Хрущов.

В статье анализируется состояние разработки научной проблемы деятельности украинской интеллигенции в условиях «оттепели» в пределах очерченной группы историографических источников. Осуществлена попытка систематизации достижений современной украинской историографии по данной проблеме.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, «оттепель», диссидентское движение, шестидесятники, Н.С. Хрущев.

In the article the author analyses the condition of the scientific working out of the problem of the Ukrainian intelligentsia activity during the «thaw» period in the limits of the outlined group of sources. The authors make the attempt of the systematization achievements of modern Ukrainian Historiography on the given problem as well.

Key words: Ukrainian intelligentsia, «thaw», dissident, movement, 60-ies activists, N. Khrushchev.

Українська інтелігенція завжди була і є тією силою, яка не залишається осторонь тих процесів, що відбуваються в суспільстві, і прагне до цивілізованого методу вирішення проблем, які є постійними супутниками людського життя. Тому вивчення досвіду діяльності української інтелігенції є актуальним, особливо в наш час, коли знижується рівень духовної культури суспільства, переважно нинішнього молодого покоління.

Українська інтелігенція доби «відлиги» – це ядро дисидентського руху та руху шістдесятників, учасники якого взяли на себе відповідальну і ризиковану на той час місію відродження національної культури та гуманізації і демократизації державно-політичної системи. Тому нашу увагу в даному дослідженні привертають безпосередньо і ті праці, в яких висвітлюється питання діяльності дисидентів та шістдесятників. Метою даної статті є спроба проаналізувати стан наукової розробки проблеми діяльності української інтелігенції в умовах «відлиги» в рамках окресленої групи історіографічних джерел. Обмеження огляду історіографії даної проблеми лише працями сучасних українських дослідників автор обумовлює необхідністю більш глибокого

їх аналізу, а також вузькими рамками даного дослідження.

Незважаючи на важливість теми дослідження та наявність великої кількості публікацій, вона залишається недостатньо розробленою у плані історіографії. Питання вивчення історіографії діяльності української інтелігенції розкривають у своїх працях дослідники Г. Касьянов [1], В. Баран [2], А. Русначенко [3], О. Бажан [4], Б. Захаров [5], Ю. Данилюк [6], Л. Ведмідь [7]. Вони звертають увагу на наукові доробки із зазначеної проблеми вітчизняних та закордонних дослідників.

Аналізуючи процеси, що відбувалися в різних сферах життя радянського суспільства, В.К. Баран торкається проблеми становища української інтелігенції після XX з'їзду КПРС. Зокрема, дослідник згадує кампанію реабілітації українських письменників, митців, учених [8]. Окремий розділ своєї монографії автор присвячує дослідженню особливостей політики М. Хрущова в культурній сфері, які він узагальнює влучною назвою «Зигзаги лібералізації». Демонструючи позитивний вплив десталінізації на становище української інтелігенції, В.К. Баран підкреслює і те, що «відлига» не тільки породила надії, а й принесла розчарування. Процес оновлення

суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. А молодь, що відчула смак свободи, прагнула дальшого поступу до демократії. Те, що реформи М. Хрущова носили поверховий характер; що вони не торкалися підвалин тоталітаризму; що права, компетенції, реальне становище республіки істотно не змінилися – все це примушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету. Проте, як зазначає дослідник, молоді українські письменники були піддані критиці вже на серпневому (1962 р.) пленумі ЦК Компартії України, що розглянув питання ідеологічної роботи. Широкий наступ на шістдесятників розгорнувся наприкінці 1962 р. після відомих подій у Манежі [9].

Доповнюється вивчення питання діяльності української інтелігенції в умовах «відлиги» у багатотомній праці «Україна крізь віки». Спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її в більш життєздатний суспільний організм, атмосфера змін, новизни, вважають дослідники В.К. Баран і В.М. Даниленко, далися взнаки і в духовному житті. Першою «ластівкою» пробудження стала публікація в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність». У ній містився заклик «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Він знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами, сприймався як сигнал нових можливостей для вільного пошуку [9].

Погоджуємося з істориками в тому, що ще більші сподівання породив ХХ з'їзд Комуністичної партії, який за доповіддю М. Хрущова засудив культ особи Й. Сталіна й висвітлив «грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС». Раніше від інших, стверджують дослідники, на нову ситуацію зреагували письменники [11].

У праці показана роль інтелігенції у справі захисту української мови. Газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета» та інші друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу й милозвучність рідного слова [12].

Період хрущовської «відлиги», зазначають автори праці, характеризувався і певним відновленням історичної справедливості – поверненням в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Багатьох літераторів поновили в правах членів Спілки українських письменників. Реабілітація давала право на видання окремих творів письменників, визнаних найкращими. Реабілітовані діячі культури, які залишились живими, поступово втягувалися в культурне життя народу, хоча не всі зберегли життєві сили й могли так само енергійно й послідовно відстоювати його інтереси, як раніше [13].

Слід відзначити важливий внесок у вивчення поставленої проблеми Г. Касьянова. Як зазначає дослідник, зміни, які розпочалися в суспільстві після ХХ з'їзду, збіглися в часі з формуванням нового покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального і творчого обличчя припав саме на другу половину 50-х – початок 60-х років, тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в рамках радянської системи. Свідомість цього покоління в меншій мірі була отруєна радянським ідеологічним монотеїзмом, генетичним страхом попередників. Можливо, найзнаменнішою подією «відлиги» стало народження цілого покоління інтелігенції, яке уособлювало суспільне явище, течію, духовний феномен, – шістдесятників [14].

Доречно згадати наукову спадщину І. Рибалки, зокрема працю «Така наша доля: сторінки життя мого покоління», в якій автор торкається питання діяльності української інтелігенції після ХХ з'їзду КПРС. Дослідник, будучи задіяний на той час у науковій сфері (робота в Харківському державному університеті), обізнаний із тогочасним станом історичної науки. Тому він більш докладно зупиняється на діяльності науковців-істориків в умовах розгортання процесу «десталінізації» [15]. Також І. Рибалка показує участь інтелігенції в русі «шістдесятників» та зазначає, що партійно-державна верхівка СРСР, перелякана зростанням політичної активності мас, продовжувала боротьбу з інакомисленням, проти «антирадянської пропаганди й агітації» шляхом репресій, арештів і відправки в табори ГУЛАГу учасників визвольних змагань, а також посиленням утисків, контролю за працею науковців і творчих працівників [16].

Історики Ю.З. Данилюк та О.Г. Бажан висвітлюють роль української інтелігенції в опозиційному русі України другої половини 50-х-60-х рр. ХХ ст. Вони вважають, що саме українська інтелігенція однією з перших висловила своє невдоволення. «Каменем спотикання» її з владними структурами стали рецидиви того недалекого минулого, засудженого М.С. Хрущовим з трибуни ХХ з'їзду КПРС [17].

Цілком очевидно, на думку дослідників, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій великого і талановитого народу. Справедливо відзначають історики, що свідомо українська інтелігенція в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатівкових традицій великого і талановитого народу [18].

Піднесення культурницької діяльності української інтелігенції спостерігається вже у другій половині 1950-х рр. Ця діяльність, як стверджують дослідники, супроводжувалась народженням цілого ряду об'єднань, гуртків, літературно-

мистецьких формувань в різних регіонах республіки. Ініціатором їх створення ставала здебільшого літературно-мистецька молодь, чия свідомість була найбільш сприятливою до нових демократичних процесів, покликаних до життя курсом десталінізації радянського суспільства [19].

Дослідник дисидентського руху Б. Захаров, як і більшість істориків, вбачає в українській інтелігенції основу руху «шістдесятників», в заслугу якого ставить боротьбу з русифікацією та відродження національної культури, а в результаті – заснування перших осередків громадянського суспільства й визначення подальшого розвитку руху опору в Україні [20].

Слід підкреслити важливий внесок В.М. Литвина у вивчення поставленої проблеми, який пов'язує діяльність української інтелігенції в основному з рухом «шістдесятників» та дисидентським рухом. Ще в серпні 1962 р., зазначає дослідник, на пленумі ЦК Компартії України, присвяченому питанням ідеологічної роботи, були атаковані молоді українські письменники – І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко та ін. Їх критикували за новаторські пошуки, звинувачували у формалізмі, картали за відхід від класової лінії [21].

Певним чином досліджуваної нами проблеми торкається М. Попович у праці «Червоне століття». Автор робить спробу показати становище української інтелігенції на прикладі представників художньої літератури. Відмітимо думку автора книги про те, що середовищем, в якому найповніше відображалися всі опозиційні умонастрої, стала художня література, а центром духовної опозиції режиму – очолюваний Олександром Твардовським журнал «Новый мир». Дискусії та інтриги в письменницькому середовищі стали в ці роки формою, що імітувала серйозне політичне протистояння. 1960-1964 роки були роками гострої і безкомпромісної боротьби «Нового мира» на чолі з О. Твардовським проти кон'юнктурної псевдолітератури, що водночас була стражем «соціалістичного реалізму» і «комуністичної партійності» [22].

Певну інформацію про становище української інтелігенції в середині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. можна знайти у ґрунтовній праці з історіографії В.П. Коцур та А.П. Коцур [23]. Автори прослідковують вплив ХХ з'їзду КПРС на українську інтелігенцію.

Питання становища української інтелігенції розкривається в публікаціях вітчизняних істориків. Зокрема, дана проблема постала в центрі дискусії наукового семінару, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова.

Так, Л.А. Шевченко переконана: «найбільш суттєвим явищем, що характеризує культурну ситуацію періоду «відлиги», стало зародження на хвилі демократизації національно-культурного руху, що мав і політичне кредо. Його яскравим виразником стало «шістдесятництво» – нова хвиля в художній творчості, в інтелектуальних процесах

суспільства [24]. Дослідниця висвітлює питання ставлення М. Хрущова до інтелігенції, ідеологічний тиск на яку після республіканської наради 8 квітня 1963 р. посилювався.

Подібну думку знаходимо у статті В. Зарецького, який вважає, що одним із важливих шляхів національного піднесення є культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції. Саме цей процес спостерігається у другій половині 1950-х рр., коли народжується ряд об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких формувань у різних регіонах республіки. Характерно, що саме творча молодь склала основу руху шістдесятників.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду стало створення клубів творчої молоді. Один із перших таких клубів – «Сучасник» – виник у Києві наприкінці 1959 р. Тут були задіяні відомі представники молоді української інтелігенції, такі як Лесь Танюк, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Віктор Зарецький, Алла Горська, Надія Світлична та багато інших. Своїм досвідом Клуб творчої молоді підтримало чимало представників української інтелігенції старшого покоління. Серед них: архітектор Григорій Логвин, письменники Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Максим Рильський, Микола Бажан та ін. [25].

Н.П. Барановська, простежуючи зміну засад тотального партійного контролю за суспільством у добу М.С. Хрущова, відзначає, що особливо показовим був механізм впливу партії та аргументація необхідності піднесення рівня цього впливу щодо організацій, що об'єднували інтелігенцію. У 1959 р. було прийнято постанову ЦК партії «Про заходи поліпшення роботи Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань» [26].

А.А. Кондрацький, досліджуючи дисидентський рух в Україні в добу М. Хрущова, вважає, що в кінці 50-х – на початку 60-х рр. М.С. Хрущов стає ініціатором гонінь на демократично настроєну інтелігенцію. Зокрема, історик згадує у своїй статті про Клуб творчої молоді, який виник у Києві у 1960 р., навколо якого гуртується талановита творча молодь (Л. Танюк, І. Драч, М. Вінграновський, І. Світличний, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк та ін.). Поява нової генерації прогресивно мислячої молоді викликала велике занепокоєння правлячої верхівки, констатує дослідник. Партійні функціонери М. Підгорний, А. Скаба піддають нищівній критиці твори І. Драча, І. Дзюби. Навколо шістдесятників створено атмосферу відчуження і страху [27].

Питання діяльності української інтелігенції в добу «відлиги» не залишилося поза увагою С.В. Кульчицького. Історик в контексті аналізу хрущовських реформ, характеризує вплив десталінізації на становище української інтелігенції. Автор відмічає зменшення щільності «залізної завіси» між радянським і західним світами внаслідок лібералізації політичного режиму і великий вплив західної культури на формування світогляду молоді. Створилися сприятливі умови

для розвитку української літератури, піднесення творчої і громадянської активності майстрів слова. Проте С.В. Кульчицький, як і більшість істориків, засуджує ставлення Хрущова до творчої інтелігенції і вважає його зустрічі з інтелігенцією кінцем «відлиги» в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи, стверджує історик, радо підхопили прокльони на адресу «відщепенців» і «космополітів», сприйнявши їх як сигнал до ідеологічного наступу. В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді [28].

Про реабілітацію українських митців, учених, письменників, які стали жертвами сталінського терору, та про вплив цензури на діяльність української інтелігенції згадується в публікації В.К. Барана «Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946-1960-ті рр.)» [29].

Активізація діяльності української інтелігенції після XX з'їзду КПРС відображена в тезах доповіді учасників ще одного «круглого столу», присвяченого добі «відлиги», – О.Г. Бажана [30] та Ю.О. Ніколайця [31].

Отже, реформаторські процеси, пов'язані з іменем М.С. Хрущова, є найбільш складними і неоднозначними в історії. Духовне життя в Україні після смерті Сталіна характеризувалося боротьбою демократичних і тоталітарних тенденцій, співвідношенням реформаторських та консервативних кроків. Саме цей фактор визначав становище радянської інтелігенції в період «відлиги». Обмежені рамки дослідження і важливість поставленої проблеми зумовлюють необхідність подальшого вивчення даного питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1996. – С. 5-10.
3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Університетське вид-во «Пulsари», 1998. – С. 7-23.
4. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 520-529.
5. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
6. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.) / О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
7. Ведмідь Л.А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ведмідь Л.А. – К., 2005. – 221 с.
8. Баран В.К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. / В.К. Баран – Львів: МП «Свобода», 1992. – С. 18.
9. Там само. – С. 43-57.
10. Україна крізь віки: в 15 т. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – Т. 13. – К.: Вид. дім: Альтернативи, 1999. – С. 115.
11. Там само. – С. 116.
12. Там само. – С. 117.
13. Там само. – С. 121.
14. Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 14.
15. Рибалка І.К. Така наша доля: сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка. – Х.: Основа, 1999. – С.126-130.
16. Там само. – С. 134-139.
17. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. – С. 18.
18. Там само. – С. 20, 43.
19. там само. – С. 87.
20. Захаров Б. Вказ. праця. – С. 60.
21. Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В.М. Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – С. 180-197.
22. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: Арткес, 2005. – С. 615-626.
23. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 520 с.
24. Шевченко Л.А. Хрущовська «відлига» у культурно-мистецькому житті України / Л.А. Шевченко // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 115.
25. Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР / В. Зарецький // Сучасність. – 1995. – № 4. – С. 124.
26. Барановська Н.П. Зміна засад тотального партійного контролю за суспільством у добу М.С. Хрущова / Н.П. Барановська // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 98.
27. Кондрацький А.А. М.С. Хрущов і дисидентський рух в Україні / А.А. Кондрацький // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 104-105.
28. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // УІЖ. – 1998. – № 4. – С. 92.
29. Баран В.К. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946-1960-ті роки) / В.К. Баран // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 497-562.
30. Бажан О.Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О.Г. Бажан // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 112-117.

31. Ніколаєць Ю.О. Рішення XX з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців / Ю.О. Ніколаєць // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 145-163.

Рецензенти: д.і.н., проф. А.І. Колісниченко,
к.і.н., доц. О.П. Тригуб

© Кукуруза Ж.Б., 2010

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2010 р.